

Zajatecké a pracovní tábory

Tábory a válečná výroba v Chrastavě a okolí

Na Liberecku i Jablonecku se nacházely malé oblasti s obzvláště velkou koncentrací válečného průmyslu, které vznikaly následkem usídlení velkého podniku. I když to byly v absolutní většině případů dceřiné společnosti mamutích závodů v Německu, lze o nich z hlediska jejich významu pro průmyslovou výrobu v našem regionu hovořit jako o kmenových továrnách. Vývojovou linií vzniku velkých regionálních podniků lze velmi zjednodušeně popsat na příkladě chrastavského Spreewerku. Společnost Spreewerk GmbH měla sídlo v Berlíně, v místní části Spandau. Majitelem, tedy společníkem, byla firma Deutsche Industriewerke AG Berlin-Spandau. Už koncem třicátých let 20. století si firma vyhlédla továrnu staré Leittenbergerovy textilky v Hrádku nad Nisou a začala tam instalovat výrobu. Vznikl „mikroregionální kmenový závod“, který si v roce 1942 zřídil pobočku v Chrastavě. I na tomto místě se na velký podnik nabalil další průmysl. Často byla důvodem kooperace místních továren nikoliv výroba, ale například existence pracovních táborů. Další roli hrálo napojení na železniční síť, kterou se v době války distribuovaly výrobky či polotovary, nebo existence volných výrobních ploch. Jeden z nejdůležitějších mikroregionů s válečnou výrobou v našem kraji se stal právě z Chrastavy a jejího okolí.

CHRASTAVA NA ZAČÁTKU VÁLKY

Už v prvních válečných letech bylo jasné, že z Chrastavy vyroste silně průmyslové městečko, které se však nebude orientovat na tradiční textilní výrobu, ale na strojírenství a obory s ním související. Bylo to dáno jak volnou výrobní plo-

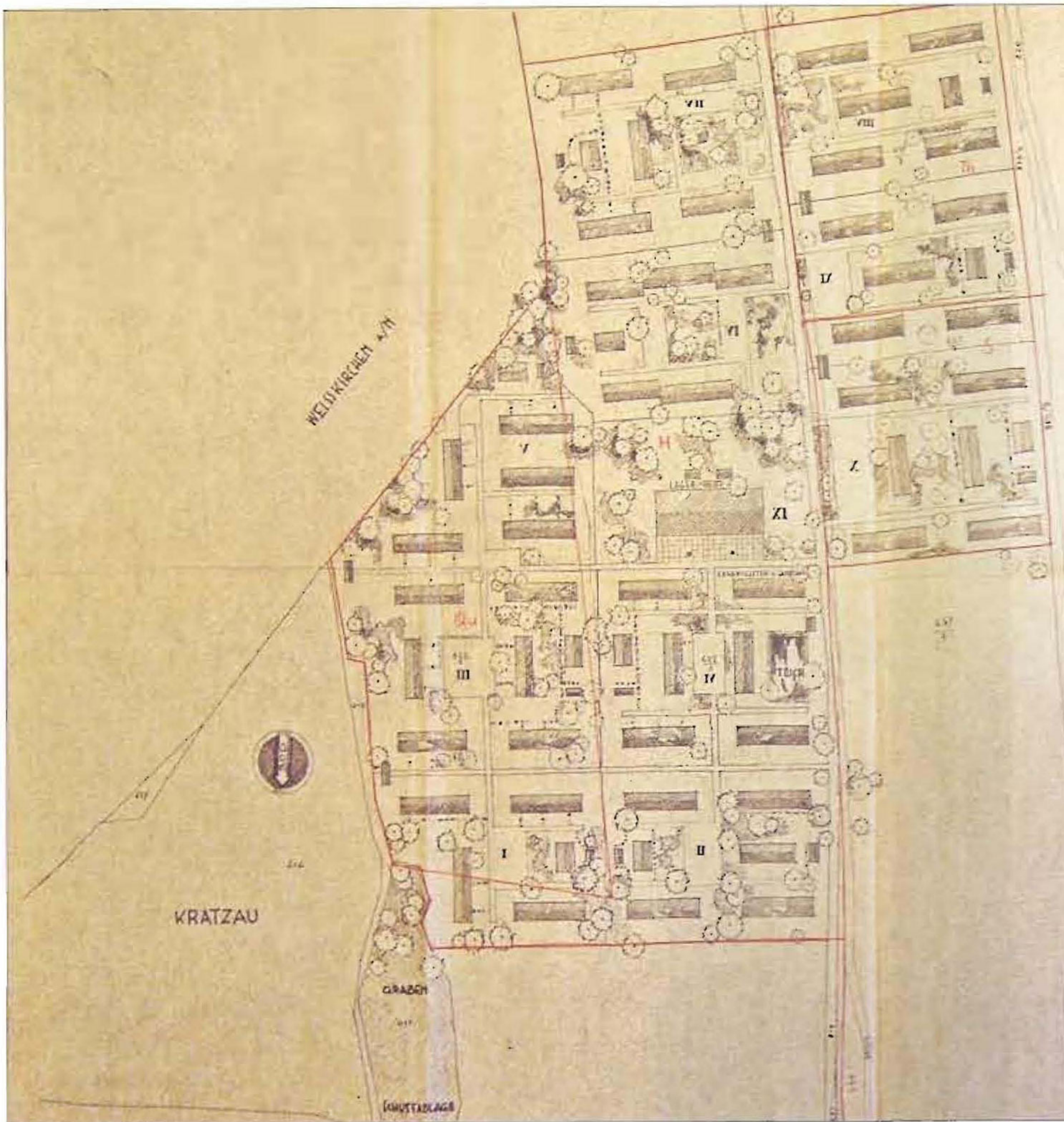
chou, tak i dobrou dopravní situací, kterou měla navíc ještě zlepšit dálnice Görnitz–Liberec. V této fázi války se stále ještě počítalo s německým dělnictvem. V Chrastavě mělo vzniknout sídliště obytných domů, ne nepodobných například „Domovině“ na Králově Háji, o které se zmiňujeme v kapitole Romské tábory v Liberci. Pro prostor mezi ulicemi Polní a Pobřežní existoval projekt z roku 1941, obsahující přes padesát velkých obytných domů s mnoha byty. Z dnešního pohledu se jednalo o megalomanský plán s malou nadějí na úspěch, ale v dobových souvislostech nepůsobila idea „nového města“ nijak nereálně. Další velké úpravy centra Chrastavy byly projektovány v souvislosti s výstavbou dálničního mostu RAB (Reichsautobahn), který byl ve srovnání se současným mostem veden blíže centru. Nutné stavební úpravy měly dát vzniknout dalším novým domům podél obou břehů Jeřice. Nacistický režim v Chrastavě zřizoval i zázemí pro své organizace. Mezi tábory v této knize počítáme i střediska RAD (Reichsarbeitsdienst). Pro mladé ženy byl takový tábor vybudován v roce 1939 v Klingerově vile; poté ještě následovaly projekty velkých sídlišť.

V letech 1940–1941 se o volné výrobní areály v Chrastavě zajímal rychnovský podnik Getewent. Nevíme sice nic o plánované výrobě, ale úmysl je jasně čitelný v dalším projektu obrovského barákového města Getewent, které mělo stát na Chrastavském Špičáku, konkrétně na loukách severně od současné silnice Bílo-kostelecké (rychlostí komunikace). Výkres zpracoval architekt Getewentu Eduard Gallus v listopadu 1941. Areál by obsahoval na skoro deseti hektarech 87 volně stojících objektů, z toho 74 obyvatelných nebo hospodářských budov. Tábor by

Tábor sovětských zajatců (z objevených snímků, 1941)

GETEWENT REICHEINAU

BARACKENLAGER KRATZAU • MST 1:1.000

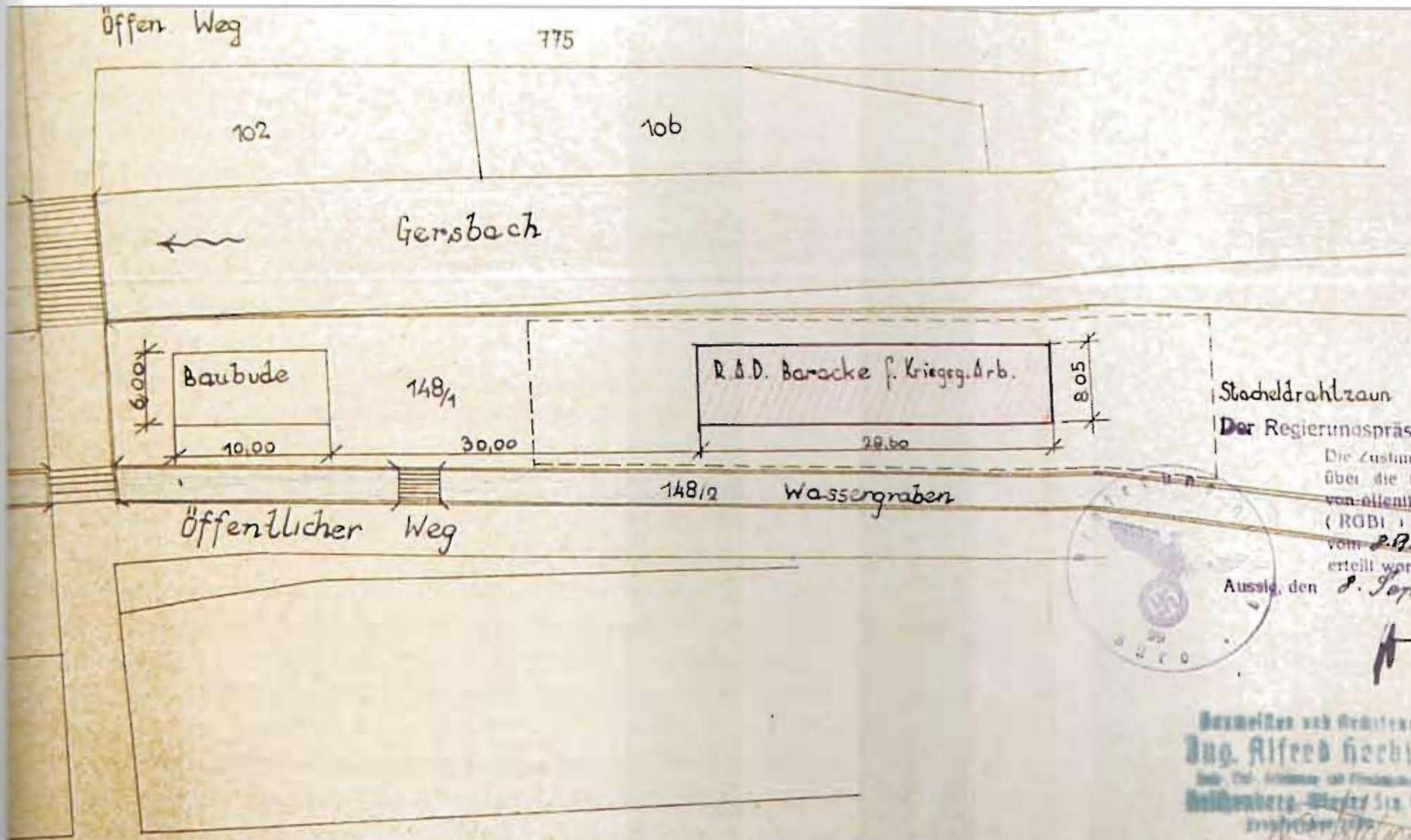
INANSCHLUSSENANDE:

Franz Hermann 80 4,80 ha
 Peter Queisser 1 2,10 +
 Josef Sife 1 1,10 +
 Anton Miel 1 1,35 +
 zus. 9,45 ha

LAGER	TYP RL			KOHLE- LAGER	LAGER- HEUTE	LAGERFLÄCHE		
	IV 4	IV 5	X			UBERDAUFBRANDT	GEWÄSSER	GESAMT
I		4	1	1	1	1246	6184	7430
II	1	4	1	1	1	1462	6518	7980
III	2	4	1	1	2	1705	8645	10350
IV	2	4	1	1	1	1678	7863	9540
V	1	4	1	1	1	1462	5992	7454
VI	3	2	1	1	1	1356	6895	8250
VII	1	4	1	1	1	1462	7218	8680
VIII		5	1	1	1	1516	6540	8056
IX		5	1	1	1	1516	6284	7770
X	2	4	1	1	2	1705	7640	9345
XI			2		1	1063	5557	6620
TOTAL	12	40	12	10	12	16170	75085	91255

- 33.15/8.14 MANNSCHAFTSBARACKE RL IV 5 269.84 m²
- 26.55/8.14 MANNSCHAFTSBARACKE RL IV 4 216.12 m²
- 19.30/8.14 WASCHBARACKE RL IV 2 108.26 m²
- 6.76/4.64 ABORT X 31.37 m²
- 6.00/2.50 KOHLENSCHUPPEN 27.00 m²

Projekty obrovského sídliště firmy Getewent v Chrastavě, 1940, SOkA LBC

Stacheldrahtzaun
 Der Regierungspräsident.

Die Zustimmung nach der Verordnung
 über die baupolizeiliche Behandlung
 von öffentlichen Bauten v. 20. 11. 1938
 (ROBI I S 1677) ist mit Zustimmung
 vom P.B. 1944 IIIa-Bpol 102/123/46
 erteilt worden.

Ausslg. den 8. Sept. 1944. Ga. Koch

Im Auftrage:

Müller

Baumleiter und Architekt
 Ing. Alfred Herbig
 1000 Gabelnz, Markt 51a, 40

Herbig

Bahnhofstrasse

Gegen die Errichtung der Baracke
 bestehen vom luftschutztechnischen
 Standpunkt keine Bedenken.

Reichsluftschutzbund
 Körperschaft des öffentlichen Rechts
 Gruppe XV Gudenentland
 Gabelnz/Heiße, Schillerstr. 3
 Fernruf 8557 - 8558

Müller
 Oberstabsluftschutzführer

NOVEMBER 1943

ING ALFRED HERBIG BAUMEISTER

Ukres baráku tábora v Nádražní ulici, 1944, SOA Lito

tak mohl pojmout kolem tří tisícovek osob v normálním provozu; v režimu tábora pro zajatce či totálně nasazené ještě daleko více. Porovnání je v tomto případě důležité, neboť podle výkresu odhadujeme, že se jednalo o táborové město určené pro zaměstnance Getewentu, který uvažoval o zřízení pobočky v Chrastavě. Společnost Getewent se přes velkolepé plány v Chrastavě neuchytila. V roce 1942 ji vystřídal Spreewerk, jehož historii monograficky skvěle zpracoval Jan Balcar.

SPREWERK A JEHO TÁBORY

Nedaleko chrastavského nádraží stojí bývalá textilka Ignatze Klingera. Postavena byla na základech starší tkalcovny v roce 1898 pro firmu Kasper; později zde sídlila firma Adolf Kahl. Po zakoupení areálu v roce 1902 novoměstským továrníkem Ignatzem Klingerem zde vyrostla typická čtyřpodlažní budova čp. 114 a budova energocentrály čp. 115. V roce 1922 vypukla v továrně stávková, která trvala 30 týdnů. Podnik dlouhý výpadek produkce nepřežil a byl uzavřen. Výroba textilu byla sice v továrně zanedlouho obnovena, ale kvůli hospodářské krizi došlo ve třicátých letech k jejímu dalšímu odstavení. Objekt – jako mnoho jiných – sloužil poté ke skladování a občasné výrobě. V roce 1942 se na firmu Ignatz Klinger obrátilo vrchní velitelství válečného námořnictva s požadavkem na odkup továrny, respektive její vyvlastnění. Novým majitelem se stala říšská firma Montan (Verwertungsgesellschaft für Montanindustrie GmbH). Novými nájemci byly firmy DIWAG a Spreewerk, které v té době již měly zavedenou zbrojní výrobu v Hrádku nad Nisou.

V listopadu 1942 byl starostovi Chrastavy poslán dopis s rámcovým plánem vývoje, ve kterém zazněl požadavek na místo ke stavbě tábora pro 2 000 lidí, muniční sklad a střelnici. Listu ovšem (podobně jako v jiných případech) předcházel dopis s dotazem na pracovní sílu, který můžeme v této souvislosti chápat jako „iniciační listinu“. Z tábora pro 2 000 lidí vyrostl areál zvaný Barackenstadt, tedy „barákové město“, a realizace se dočkala také střelnice. Byla postavena jihozápadně od továrny na jednom ze samostatných hřbetů Dlouhé hory. Střílelo se jižním směrem. V bezpečné vzdálenosti od dopadové i odpalové plochy byly

postaveny čtyři muniční sklady. Tento skladovací a testovací areál byl s továrnou spojen nákladní lanovkou, jejíž zbytky i průsek jsou dodnes viditelné v terénu. Chrastavský Spreewerk vyráběl puškové granáty 30/1 (Gewehrsprenggranat). Zbraň s dostřelem 280 metrů byla používána pro likvidaci živé síly v okopech. Měsíčně bylo vyrobeno až 400 000 kusů granátů. Mezi další výrobky patřila raketa R4/M Orkan ráže 55 mm pro použití stíhacími letadly Me 262 A-1. Údaj o výrobě raket Taifun, který se někdy v literatuře objevuje, je však mylný. Z hrádeckého Spreewerku byla v roce 1943 do Chrastavy přenesena i výroba závěrových klínů pro flak 88 mm. Firma DIWAG zde také vyráběla podvozkové nohy pro stíhací letouny (přesněji řečeno: některé komponenty se tu povrchově upravovaly chromováním). Dále se ve Spreewerku rozběhla výroba drobných dílů k pistolím P-38 a těl granátů pro 20mm kanón. Velký objem výroby se odrazil na potřebě pracovní síly. Chrastavský Spreewerk v tomto ohledu kopíroval typický vývoj podniků v příhraničí – od angažování německých zaměstnanců přes pracovní a zajatecké tábory až po zřízení koncentračního tábora. Plány sídliště pro německé zaměstnance sice projektanti Spreewerku nikdy nevypracovali, ale tuto fázi vlastně již předtím „splnil“ podnik Getewent. Válečné snažení Spreewerku nakonec vyvrcholilo zřízením koncentračního tábora FAL Kratzau I, kterému je věnována samostatná kapitola.

TÁBORY SPREWERKU A DALŠÍCH PODNIKŮ

Severozápadně od továrny se v roce 1942 začalo se stavbou obrovského pracovního tábora. Nesl název Barackenstadt Spree-Werk, tedy „barákové město Spree-Werk“. Tvořily ho dvoupatrové, neobvykle dlouhé zděné budovy. Do sedmi postavených baráků by se jistě vešlo daleko více osob, než je uváděných 300, kteří měli městečko obývat. Není jasné, zda se tento počet vztahuje jen na totálně nasazené nebo také na zajatce, či dokonce na židovský tábor, který se pro Chrastavu také uvádí. V táboře mohlo být fakticky umístěno až 2 000 pracovníků z východu, totálně nasazených či zajatců; jedná o vůbec největší dochované táborové zařízení na Liberecku i Jablonecku. V době své

existence byl Barackenstadt natolik známý, že se jeho jméno (doplněné jen názvem obce) často uvádělo místo adresy pro doručení poštovních zásilek. Objekty, dnes zateplené a využívané několika společnostmi, stále připomínají prostředek zprůmyslnění lidských zdrojů. Téměř opomíjený, ale fenomenální Barackenstadt stále čeká na kvalitní studii.

S táborem Barackenstadt souvisí i ražba podzemního díla – protiletectkého krytu ve svahu nedaleko bývalé nákladní lanovky. Dochovaly se dvě relativně hluboké štoly, ražené ve velmi nestabilním fylitu. U tak velkého podniku, jakým Spreewerk bezesporu byl, lze předpokládat, že se jeho vedení v závěru války zabývalo myšlenkou přenést část výroby do podzemí. Odpovídala by tomu velikost levé štoly, ražené v neobvykle velkém profilu. Projekt protiletectkého krytu každopádně zkrachoval na nepříznivých geologických podmínkách. Návštěva štoly (v současnosti zcela prázdné) s sebou ostatně i dnes nese velké riziko závalu.

Otázka naplnění zařízení Barackenstadt souvisí i s výstavbou tábora nedaleko Klingerovy vily. Březnem 1943 je datován výkres malého tábora tvořeného jedním protektorátním barákem a dalším, menším objektem typu RL IV/2. Autor výkresu, architekt Alfred Herbig pracoval pro Spreewerk, Werk Grottau, a tábor nese číslo XIII. Jde tedy o celkově třináctý tábor zřízený v Chrastavě. Číslování táborů zahrnovalo všechny možné druhy a udělovalo se nejspíše na základě pořadí jejich výstavby. Můžeme tak soudit z toho, že tábor číslo XIII nesl původně číslo XII, ale to bylo nakonec ve výkresu přepsáno – pravděpodobně právě proto, že mezi plánováním a realizací vyrostl někde v okolí další tábor. Otázkou zůstává, proč Spreewerk nechal postavit další tábor v těsné blízkosti

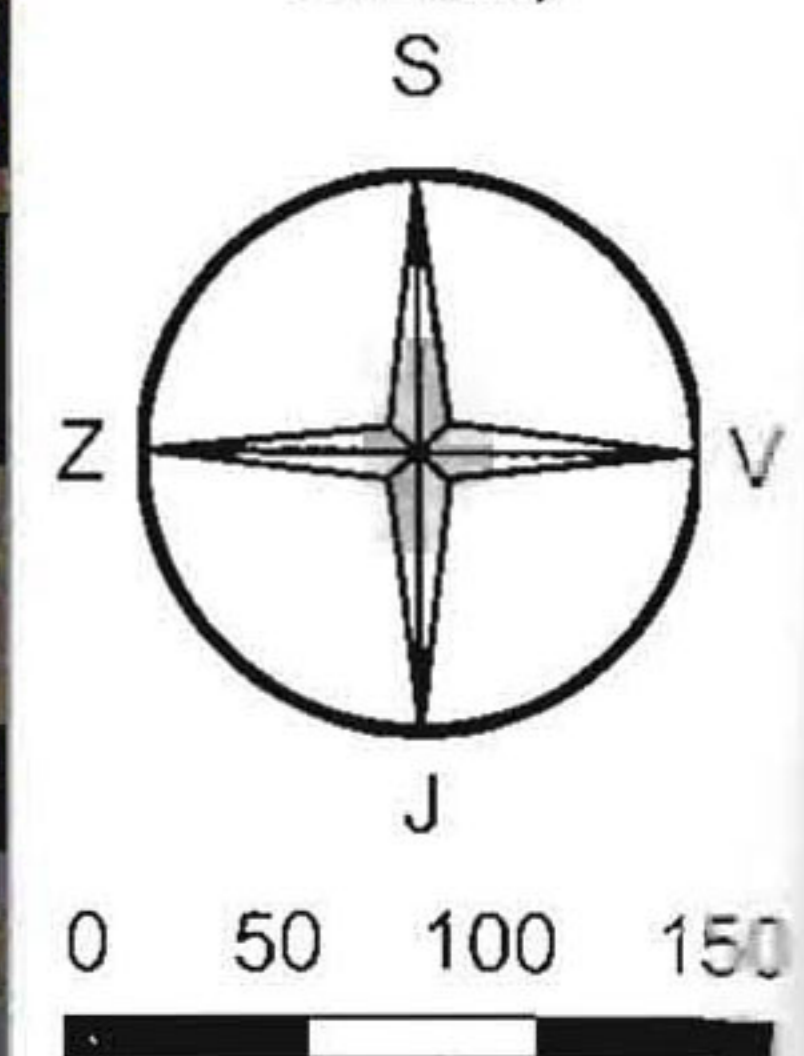

Dobový snímek rozestavěného pracovního tábora Barackenstadt v Chrastavě a současný stav s moderním zateplením budov

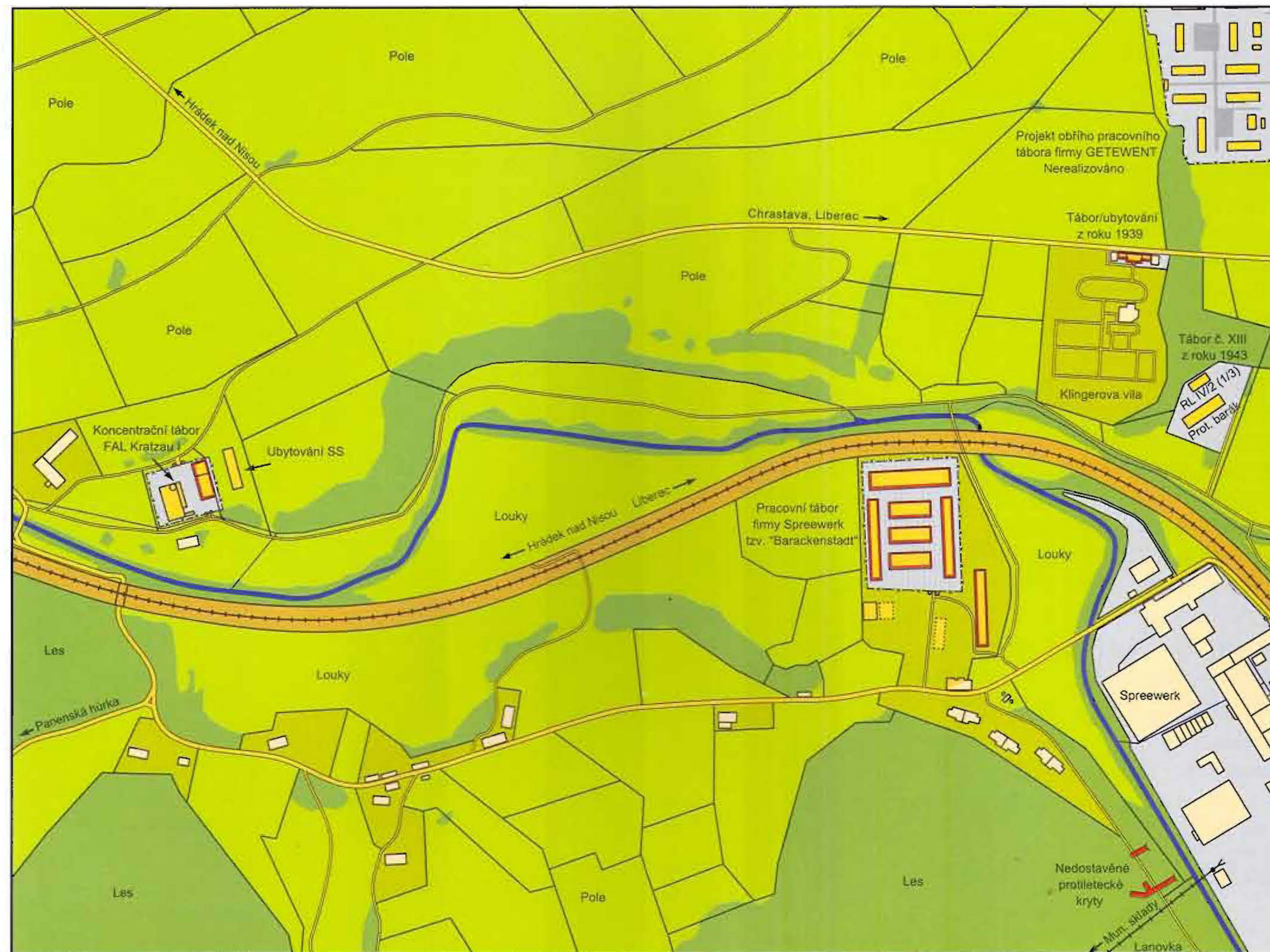
Koncentrační a pracovní tábory v okolí Chrastavy

Stav z druhé poloviny roku 1945

- Budovy
- Chodníky, jiné plochy
- Vzrostlé stromy
- Pole, louky
- Zahrady
- Budovy zájm. obj.
- Existující bud. či ruiny
- Podzemní objekty
- Oplocení tábora
- Katastrální hranice
- Železnice
- Silnice
- Poiní cesty

Podklady, výkresy:
 Soka Liberec
 Soa Litoměřice
 AČR VTOPU
 Zpracování ©:
 Ivan Rous
 Severočeské muzeum v Liberci
 01/2012

Barackenstadtu, když ten podle dosavadních zpráv zůstával nenaplněn. Jedním z možných vysvětlení je, že Barackenstadt nebyl v té době ještě zcela dokončen, a tak se podnik odhodlal ke zbudování protektorátního baráku z čistě provizorní důvodů. Uvedený typ objektu byl totiž vlastně jen smontovatelnou stavebnicí, která z hlediska stavební náročnosti představovala rychlejší a jednodušší řešení než zděné konstrukce Barackenstadtu.

TÁBORY V CHRSTAVĚ

Další tábor, tentokrát pro francouzské zajatce, se nacházel přímo v nedaleké továrně Johann Franz König a synové čp. 92 v Nádražní ulici. Vězni v něm měli až neobvyklou volnost, a dokonce tu mohli bydlet po rodinách. To bylo i v širším okolí velmi neobvyklé, i když někteří zajatci skutečně měli volnější režim než jiní. Vyplývalo to z obvyklé praxe přizpůsobovat přísnost táborového režimu národnosti internovaných osob. Tábory se totiž striktně rozdělovaly podle národností. Nejhůře na tom byli Rusové; naopak Francouzi a především Angličané měli v internačních zařízeních na Liberecku a Jablonecku takovou volnost, že mohli tábor dokonce opustit. Ale i to mělo své podmínky. Civilistům bylo například přísně zakázáno poskytovat zajatcům jakoukoli pomoc či s nimi vůbec hovořit. V těsné blízkosti výše zmíněné továrny, mezi Nádražní ulicí a Jeřicí, byl v roce 1944 zřízen zajatecký tábor pro firmu Ing. Alfred Herbig. Stejnomený majitel se zabýval projektováním a výstavbou táborů, včetně místních pobočných koncentračních. Pro jeho potřeby bylo schváleno přidělení baráku typu RAD, u kterého vyrostla ještě malá čistírna odpadních vod

Bývalý chrastavský Spreewerk

Továrna v Nádražní ulici, kde se nalézal tábor francouzských zajatců

a dřevěná kůlna. Není známo, jaké národnosti byli zajatci. Téměř jisté je, že se podíleli na stavbách koncentračních táborů, které měl stavebně na starosti Herbig, ale i na jiných podobných zařízeních.

Jen o ulici dále, v Andělohorské, byl zřízen další tábor pro strojírenskou firmu Julius Lux u. Co, Maschinenfabrik. Ubytování pro tzv. pracovníky z východu (Ostarbeiter) se nacházelo ve zděném domě čp. 485. Na konci roku 1943 žádá firma Julius Lux o zřízení normovaného baráku o rozměrech 8,1 x 6,6 metrů, který by byl využíván jako kuchyně. Vzhledem k nutnosti postavit kuchyni můžeme usuzovat, že zde bylo umístěno několik desítek osob.

Téměř neuvěřitelně může znít, že i v ulici Tovární, tedy jen pár desítek metrů od výše zmíněných objektů, bylo ve druhé polovině roku 1944 postaveno další táborové zařízení. V červenci 1944 žádá firma Spezialwerk Thost Kom. Ges. A. Käferstein o zřízení jednoho normovaného dřevěného baráku. Situace se podobala minulému případu. Ubytování bylo zřízeno ve zděných budovách a žádalo se o stavbu baráku určeného pro provoz tábora. V původně výrobních budovách dnes zcela přestavěného areálu se plánovalo značné rozšíření tábora. Celé budovy jsou ve výkresech vyčleněné jen pro tábor a zachyceny jsou i baráky přes ulici, o které se ještě v roce 1944 nezažádalo. Toto zařízení se mohlo přehoupnout z desítek do stovek nasazených osob. Areál byl po válce zásadně přestavěn a sloučením zanikla vnitřní ulice. Dnes zde sídlí firma Vzduchotechnik, s. r. o.

I v Horní Chrastavě byly postaveny pracovní tábory. Na Frýdlantské ulici stojí továrna čp. 80, nesoucí jasné rysy secesního slohu. Objekt nechala postavit rodinná firma Altschul v roce 1870; na počátku 20. století však továrna prošla velkou dostavbou. Krize ve třicátých letech způsobila zastavení výroby. Za války se do továrny nastěhovala firma A. Melchior u. Co, ale o výrobě během válečných let nemáme žádné zprávy. V dubnu 1943 firma Melchior zažádala o povolení stavby dvou táborových domů. Nakonec vznikl jen jeden hlavní (dlouhý 26 metrů), k němuž se připojily ještě dva přístavky. Rozpor mezi žádostí a skutečností byl dán nedostatkem stavebnic táborových domů. Tábor byl umístěn na stejném břehu jako tovární areál, přímo naproti vile u silnice.

Na rozdíl od jiných staveb tohoto určení stál barák na důkladných základech, dokonce v podlaze s jednoduchým terasem. Z toho je možné vyčíst, že byl určený pro totálně nasazené, kteří ho možná i stavěli.

V celé Chrastavě se prokazatelně nalézalo minimálně třináct táborů, ale lze odhadovat, že koncem války jich bylo ještě více, snad ke dvaceti. Bohužel se nedochoval archiv stavební policie pro rok 1945. V tomto roce (především na jeho začátku) totiž vznikalo mnoho podobných zařízení v souvislosti s přemístěním průmyslu. V seznamech figuruje i firma Ing. Böhmer v Horní Chrastavě, využitá pro uskladnění materiálů Speerova ministerstva, a také Friedrich Krupp Grusonwerk AG, která vyráběla díly pro pancéřové vozy v továrně Tannwalder Textilwerke, Werk Kratzau. O této firmě se podrobněji zmiňujeme v kapitole „Koncentrační tábory v Bílém Kostele a v Chrastavě“. Firma Krupp asi působila v areálu Spreewerku a podle výkazu potřebovala k provozu 300 osob. V polovině února jich měla k dispozici přibližně sto.

TÁBOR V ANDĚLSKÉ HOŘE

Uprostřed kopců mezi Kryštofovým Údolím a Andělskou Horou se nachází údolí s bývalou Přespolní elektrárnou čp. 116. Před ní stojí dodnes obytné domy čp. 112 až 115. Komplex nechala v letech 1913–14 postavit společnost Elektrisches Überlandwerk Reichenberg – EÜW. Jako elektrárna přestal areál sloužit v roce 1966, ale byl ještě poté využíván jako teplárna. Pravděpodobně již v roce 1941 či 1942 zde vznikl zajatecký tábor firmy EÜW pro francouzské zajatce. Tvořil ho barák RL IV/2, který stál 45 metrů od železnice, vlevo při příjezdu k elektrárně od Kryštofova Údolí. V roce 1943 byli další zajatci, tentokrát Rusové a Italové, ubytováni v baráku u silnice vedoucí na Andělskou Horu. K tomuto druhému domu byl zároveň přistaven ještě jeden RL IV/2 pro další Francouze. Ohláška k Úřadu vládního prezidenta v Ústí nad Labem byla podána 11. září 1943. Celkově zde mohlo být internováno přes sto osob. Po válce byla v prostorách elektrárny uspořádána výstava týkající se zajateckého tábora. Materiály z výstavy zůstaly mezi bývalými zaměstnanci podniku.

Podzemní dílo
chrastavského Spreewerku

Noční snímek chrastavského Sprewerku,
pohled od železniční tratě

TÁBORY V BÍLÉM KOSTELE

Vedle koncentračního tábora FAL Kratzau I v Jägerově továrně čp. 223 (dnes zbořeno) se nacházely v obci zajatecké tábory. Na pilu byl přemístěn sklad oddílu Luftwaffe z německého Seifhennersdorfu. Ve zbořeném domě čp. 68 bylo ubytováno 120 zajatců ruské národnosti pracujících v chrastavském Spreewerku. Dva Rusové, kteří zemřeli v táboře, byli pochováni za hřbitovní zdi. V roce 1947 se jejich ostatky uložily na hřbitov, do nově upraveného hrobu. Francouzští zajatci byli v Bílém Kostele nasazeni na práci v zemědělství. Bylo jich asi 35.

LITERATURA:

- Filie obozu koncentračního Gross-Rosen, Informator, Walbrzych 2008
- BALCAR Jan: Pistole P38 a její výroba ve firmě Spreewerk v Hrádku nad Nisou, Pízeň 2008
- BERAN Lukáš, VALCHÁŘOVÁ Vladislava: Industriál Libereckého kraje, Praha 2007
- KRAMER Jiří: Památná místa a památníky protifašistického boje v Severočeském kraji, Ústí nad Labem 1987

JINÉ ZDROJE:

- Vojenský geografický a hydrometeorologický úřad v Dobrušce: letecké snímky oblasti
- Státní okresní archiv Liberec: Archiv města Chrastavy
- Státní oblastní archiv Litoměřice: Fond Říšské místodržitelství Liberec, inv. č. 289, 290, 291 Přemístění podniků, inv. č. 1047 Válečné hospodářství, lágry. Fond Úřad vládního prezidenta: inv. č. 2406 Stavební policie Liberec
- Soukromý archiv a sdělení Jana Balcara
- Interní materiály muzea města Chrastavy

Schody vedoucí původně do baráku tábora v Horní Chrastavě

Areál bývalé přespolní elektrárny v Andělské Hoře, kde byly tábory ruských a francouzských zajatců

